

кіл, і серед початків краківського друкарства, що почало зв'язуватися в 1470-х рр., мусила серед неї наростати гадка про організацію друкарства «руського», церковнослов'янського, для потреб українсько-білоруської церкви і громадянства, — от вона й знайшла собі здійснення кінець кінцем у підприємстві Фіоля. Він узяв на себе технічну справу, тим часом як серед українських та білоруських студентів і вихованців Краківського та Празького університетів (з останнім так тісно зв'язана була краківська школа) знайшлися ті люди, що взяли на себе розшукати потрібний книжний матеріал, підготувати його до друку та наглядати самого друку в ролях справщиків, коректорів і т. д.

Одним словом, я вважаю краківське видавництво прецедентом празького — першою стадією того самого літературно-видавничого руху, котрого другою стадією було празьке видавництво Скорини, третьою — віленське, а на нашій ґрунті — львівське. Краківські друки ще не обслідувані детально, не вистудійована також, з вище вказаного погляду, краківська університетська громада і взагалі культурне життя Кракова 1480—1490 рр. (присутність у ньому україно-білоруських елементів)¹. Я сильно сподіваюся, що дослідження, переведені в цій напрямі, навіть коли не знайдеться безпосередніх нових звісток про Фіолеве видавництво, кинуть світло на його історію і допоможуть зв'язати його з тим церковним і громадським просвітнім рухом другої половини XV і початків XVI в., коло котрого ми оце тут ходимо весь час, збираючи його відгомони, а тепер спробуємо заглянути до самого його ієрархічного осередку, — наскільки се дозволяють скупі джерела і необробленість різних, зв'язаних з цією темою питань.

Церковні заходи. Внутрішнє життя українсько-білоруської церкви в другій половині XV і в першій половині XVI в. досі досліджене дуже мало. Відомості про нього дуже бідні. Бачимо боротьбу за автономію — проти претензій московських митрополитів, з одного боку, проти занадто широкого тлумачення великокняжого і королівського патронату — з другого. Бачимо тяжке і трудне маневрування між тенденціями того ж великокняжого уряду до церковної унії і рішучою неохотою до неї місцевих громадських кіл і церковного зверхника — царгородського патріархату. Нема сумніву, що громадянство відзивалося на різні перипетії цієї боротьби доволі активно і енергійно, хоч ми тільки часом стрічаємо якісь натяки на це. Безсумнівно також, що воно не зоставалось пасивним супроти великих змін у культурнім житті, викликаних упадком Царго-

¹ Про це тільки дуже побіжні й загальні згадки у Моравського (т. I, с. 106, т. II, с. 66—70).

роду, тіснішими зв'язками з італійськими краями та з тамошнім культурним рухом, династичною унією Польщі з Чехією та Угорщиною наприкінці XV в. і подібним. Не було байдужим, певно, і до зусиль православних церковних кругів до направи церковних відносин, що сильно потерпіли від усяких несприятливих обставин цього століття¹.

Ці зусилля в найбільш конкретних формах виступають в дотеперішнім матеріалі в початках XVI в.— в діяннях віленського собору 1509 року, скликаного митрополитом Йосипом Солтаном, та в різних інших проявах церковного руху, хронологічно чи персонально зв'язаних з його ж таки правлінням.

Знаємо, наприклад, кілька капітальних рукописів, списаних з ініціативи митрополита. Передусім звертає на себе увагу своїми помітами Пролог на цілий рік, із значною кількістю руських статей. «Замышленіємъ і повеленіємъ господина митрополита кієвского и всея Руси квръ Иосифа» спорядив цей рукопис «хужшій в гръшницех инок діаконец Іоакимецъ» — се був, правдоподібно, головний наставник цього діла, судячи з подальших слів: «слъстовал діаконъ Игнатъ у Вильни», а наприкінці першого тому: «переплетена бысть сіа книга рукою ієрея Пръфїрія, иж (е) в Любчи, 7020 (1512) августа 20»². Далі Біблія, списана в 1514 р. «в богохранимъмъ великом и славном градъ у Вильни повеленіємъ и благословеніємъ пр(е)с(вя)щ(ен)ного архієпископа киръ Иосифа митропо-

¹ Загальний начерк церковно-ієрархічних відносин другої половини XV і першої XVI століття поданий в «Історії України» (т. V, с. 404 і далі). Докладніше мав обробити ці питання мій покійний учень Богдан Бучинський, але його студії zostалися недокінчені, і те, що було зроблене, вишло переважно вже після його смерті, не завжди достатньо оброблене і без документального апарату (ексцерпти з документів, ним зроблені, були знайдені родиною вже по видрукуванню розвідок, і в такім нечитабельнім стані, що нікому не було охоти взятися до їх розшифрування). Се велика шкода, бо молодий адепт історичної науки показував неабиякі здібності дослідника і міг дати цінних висновків у цій роботі. Всього вишло друком з тих його праць: Змагання до унії Руської держави з Римом в р. 1498—1506.— Записки київські, 1909—1910, т. IV—VI; «Грамота Мисаїла» і «Грамота Нифонта».— Записки київські, 1914, т. XIII. Це перший начерк праці, пізніш сильно змінений у змісті й цілком перероблений у формі. Нові начерки видано під заголовком: Студії з історії церковної унії. I. Исидорова унія.— Записки львівські, 1908, т. LXXXV—LXXXVI; II. Митрополит Григорій (1909, т. LXXXVIII); III. Мисаїлів лист (1909, т. XC, недокінчене). У польській літературі: *Lewicki A. Unia Florenska w Polsce*, 1899, т. I (теж недокінчена, по смерті автора видана праця); *Papée F. Polska i Litwa na pzelomie wieków średnich. I. Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiełlonczyka*, 1904 (дещо і з церковних відносин),— кінця XV віку ці праці не сягають.

² Перший том, з цими записами, містить місяці вересень-лютий, на 625 аркушах; два подальші, без записів, але того ж письма, гарного півуставу XVI в., містять місяці березень-серпень, на 937 аркушах; переховувалися у Супрасльськім монастирі.— Описаніє рукописного отделенія Виленской Публичной бібліотеки. Вильно, вып. 1—5, № 95, 98, 101.

лита киевського и всея Руси» — «подписа же книги сия рукою своєю рабъ божий Феодоръ, дьяк митропольи»¹. У тім же Супрасльськім монастирі, фундованім митрополитом Йосипом, де переходувалися оці книги, закінчив 1507 р. свою працю над списуванням біблійних книг цікавий книжник «Матвій Десятый» — єдиний, що схотів розповісти історію свою і своєї праці. Служебник великокняжого писаря Федька, він під кінець життя схотів присвятити церкві свій «талантъ отъ Бога преданный — писати своєю рукою», випросив у свого патрона, — «бъ бо христолюбець» — увільнення від службових обов'язків, щоб зайнятися списуванням, і протягом п'яти літ списав свій збірник, названий чомусь, — може, з огляду на прізвище списувателя — «Десятоглав». До збірника увійшла частина Старого Завіту (книги пророцькі і учительні — серед них Менандри!), Новий Завіт і різні вибірки з церковного Уставу.

Книги ці, як я згадав, кінець кінцем опинилися в бібліотеці Супрасльського монастиря, що зафундував митрополит, а властиво вся родина Солтанів, і в ній збрала все книжне багатство, яке можна було згромадити. Каталог цієї бібліотеки, списаний у середині XVI в., вираховує книги, зібрані в першій третині століття, при його фундації, і в часах, безпосередньо близьких їй, і, таким чином, дає дуже цікавий перегляд тодішнього книжного запасу і до певної міри — тодішніх літературних чи книжних інтересів, — згадуючи, які книги були «новописані». По аналогії можемо здогадуватися, що немало книг цієї бібліотеки, списаних на початку XVI в., хоч не мають таких докладних записів про своє походження, як вище наведені, теж повстали з ініціативи Солтана та його ближчих співробітників у цім ділі оновлення і поширення книжного запасу Західної Русі, що набирає доволі імпозантні розміри в сумі нам звісного та стає помітним огнищем в історичнім ланцюзі таких фактів, як робота гуртка раціоналістів другої половини XV в., праця тієї громади, що кермувала видавництвом Фіолевої друкарні наприкінці 1480-х і на початку 1490-х рр., і тієї, що фінансувала (а, мабуть, теж і в літературних справах допомагала) празьку роботу Скорини.

Річ ясна, що роздаючи свої замовлення на нові списки, Солтан і його помічник мали на гадці не спеціальні потреби Супрасльського монастиря, в котрім опинилась якась частина (може, й більшість) цих книг, а керувались більш широкими мотивами задоволення потреби церкви, релігійного знання, літературної освіти, і їх інтереси та заходи не були тут явищем

¹ Там же, № 51 — п'ять книг Мойсеевих; правдоподібно продовження їх — там же під № 52, з ім'ям Йосипа, без яких-небудь записів: книги Суддів і Царств.

відокремленим. Не кажучи вже, що сам митрополит Солтан продовжував у собі фамільні інтереси до книжності, задокументовані його предками і старшими родичами,— мав він у тім попередників і на митрополичім столі, і в митрополичім клиросі.

Наприклад, знаємо про його одноіменника і попередника митрополита Йосипа Болгариновича, що він, будши ігуменом Слуцького монастиря, справив для нього двадцять нових книг, у тім числі, крім богослужбових та збірників канонів, цілу низку, так би сказати, модних тоді аскетичних авторів: Федора Студіта, Єфрема Сірина, авви Дорофея, Григорія Синаїта, прологи, збірники житій і подібне¹. А за його владництва у Смоленську в 1490-х рр. списано літописну збірку: вибірку з Новгородсько-Софійського зводу, доповнену так званим Литовським літописом старшої редакції². Так проявивши себе в попередніх стадіях своєї кар'єри, цей митрополит Йосип Болгаринович, очевидно, далі ще енергійніше став працювати, ораджавши призначення на митрополю від великого князя (в травні 1498 р.) і взагалі заручившись його повною довірою і підтримкою у зв'язку з планами унії, котру підтримували його свояки і правдоподібні протектори — Сапєги. З одного боку, за свою поблажливість чи симпатію планам унії (мабуть, більш удану, ніж щирю) він силкується витягнути від литовського уряду і папської курії якнайбільше конкретних уступок православної церкві (скасування заборон будування нових церков, санкцію східного обряду, право священикам зоставатись у шлюбі і тому подібне). А з другого боку, він і його одностайці — всі ті прихильні унії Сапєги, Солтани і подібні — мусили прикладати всяких зусиль до того, щоб якнайвище поставити культурність і організованість своєї «грецької церкви», аби паралізувати в'їдливу критику її противників — що були разом і завзятими противниками унії.

Ситуація взагалі була складніша, ніж се нам звичайно уявляється. Урядові і двірські кола Литви-Польщі, двір віленський і краківський вагались між бажаннями прихилити і прив'язати до себе православну україно-білоруську стихію — відновити її ухил у литовський бік, як був він за Вітовта,— і політикою нищення і гноблення цієї стихії як безнадійно ворожої католицтву і польщизні (якою вважали її різні загоріліці в тім роді, як Збігнев Олесницький та його син по духу Ян Длугош). Справа унії, котру висували різні опортуністи як

¹ Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи..., СПб., 1846, т. I, с. 115. «Феодор Студит» з цієї колекції в 1905 р. попав до Петерб. Публ. бібліотеки,— в її «Отчетъ» за цей рік (сигнатура Q1 № 1460) наведено такий запис з нього: «Лѣто 7996 написана бысть сия книга повельніемъ господина нашего куръ Іосифа Болгариновича, настоятеля Святыа Троици, еже у Слуцку».

² Вона має запис, що написано її «повельніемъ господина владыки епископа смоленского Іосифа рукою многогръшнаго раба божія Авраамки, р. 7003» (1495).

найкращий вихід з ситуації, цим загорільцям не подобалася. Вони бачили в ній замасковане ухвалення грецького обряду, толеранцію до його відмін від латинського, з котрої — ясна річ — не занедбають покористуватись не тільки уніати-угодовці, але й православні непримиренці! Такі уступки, як допущення переходу з грецької віри на латинську без нового охрещення, признання за священниками їхнього священства, одержаного в грецькій церкві, під умовою самого тільки догматичного ісповідання чи «обедієнції» — послушності Римській церкві, або побищення їх у жонатім стані під тою ж умовою, — дійсно логічно освячували відміни грецької церкви в далеко більших розмірах, ніж хотіли і могли це допустити католицькі непримиренці, котрі з таким завзяттям (включно до палення на стосах таких еретиків!) поборювали подібні ересі, коли вони виникали у самій католицькій церкві (наприклад, на ґрунті гуситства).

Тому в клерикальних католицьких колах Польщі-Литви акт Флорентійської унії був прийнятий з нетаєною антипатією. Його скільки можна ігноровано і навіть оспорювано його правосильність на тій підставі, що акт цей був проведений папою в його розходженні з Базельським собором, що мав своїх прихильників в урядових і клерикальних колах Польщі-Литви¹. Ченці-бернардини, випробувані борці з гуситством, запрошені великим князем Казимиром для поборювання грецької схизми в його землях і проведення унії, гірко нарікали, наприклад, устами свого хроніста Яна з Коморова, що місцева католицька ієрархія ставилася до цієї справи зовсім байдуже і цією байдужістю її кінець кінцем цілком утопила, — тому що ця справа не обіцяла їй ніяких прибутків, ні користей². А її експерт у справах руських ересей, краківський професор Ян Сакран, саме під час переговорів литовського двора з курією в справі унії, на котру давав згоду митрополит Йосип Болгаринович³, зладив нескінченний виказ руських

¹ Олесницький тільки 1447 р. відступив від базельців, Краківський університет тільки 1449, і то дуже не радо. Про це: *Morawski, Hist. uniw. Jagiellon.*, т. I, с. 372. Спеціальна праця: *Fijalek, ks. Mistrz Jakób z Paradyża i uniwersytet krakowski w okresie soboru Bazylejskiego*, 1900. Вона так характеризує ситуацію: «Як Збїгнев Олесницький, так і Краківський університет вважали Флорентійську унію за помилку, бо, на їх гадку, римська курія, роблячи занадто великі уступки грекам, затримувала на Литві й Русі розвій та укріплення католицької ьри римської церкви» (с. 443).

² Бернардинська **хроніка** Яна з Коморова в «*Monumenta Pol. hist...*», т. 5, с. 265.

³ Час написання **першої** редакції Сакранової «*Elucidarius errorum ritus ruthenicis*» (перше видання без року, друге 1507) Б. Бучинський вивів на літо 1501 р. («Змагання...», VI, с. 6). Про самого Сакрана у Моравського (т. II, с. 74 і далі), про його книгу у Третяка («*P. Skarga*», с. 22 і далі). Гостро осудив Сакрана та його книгу С. Оріховський у своїй брошурі *Baptismus Ruthenorum*, 1554.

єресей (числом сорок!) і доповнив їх убивчими характеристиками, що мали наочно довести, як небезпечно, просто погибельно католикам входити у які-небудь компроміси з таким збірником усяких забобонів і протихристиянських упереджень, як Руська церква — зборище всякої збиранини, об'єднаної тільки самою ненавистю до католиків та бажанням їм усякої шкоди, включно до переконання, що хто вб'є католика, дістане за це розгрішення з усіх гріхів! Се був дуже серйозний у тодішніх обставинах, повний значення і погрози акт обвинувачення, з котрим православній ієрархії й усьому суспільству треба було серйозно порахуватись, бо з такою постановою питання в'язалися дуже реальні наслідки — як то допущення православної шляхти до урядів, православних міщан до міської управи і подібне. В інтересах життя православного громадянства лежало — вбити всяку підставу для таких обвинувачень: піднесенням організації, дисципліни, моральності — і освітнього рівня духовенства й суспільства!

У тім же напрямі підганяли українсько-білоруську ієрархію приклади сусідньої Московщини, з котрою вона весь час почувала себе в безупинній конкуренції через напружені ієрархічні відносини, створені самочинним ставленням московських митрополитів після Флорентійської унії. Під впливом викритої «єреси жидовствующих» і викликаної чи розбурханої нею боротьби різних ідеологічних і політичних течій московська церква в 1490—1500-х рр. дуже енергійно заходила над великими і малими реформами і коли не розв'язувала, то принаймні дебатовала різні серйозні питання церковної організації й ідеології. 1503 року скликано, — як думають, за ініціативою великого князя — собор у справі скасування поборів за ставлення в духовні ступені в найбільш болючій справі церковної організації. Той же собор, — очевидно, з власної вже ініціативи — зайнявся різними реформами в інтересах моральності і доброго заховання духовенства. Запобігаючи неканонічній поведінці вдових священників і дияконів (неканонічному одруженню їх, нешлюбному пожиттю з жінками і подібному) відібрав від удовців право виконання священницьких функцій, заборонив спільне пожиття ченцям і черницям у тих самих монастирях, наказав священникам і дияконам не служити богослужіння, коли попереднього дня пригодилося їм бути п'яними. Нарешті, виникло на ньому питання про невідповідність монастирям володіти маєтностями; до сього з дуже великим співчуттям поставився великий князь — так що собор ледве відбився від цієї реформи. На другий рік (1504) робилося слідство по всіх містах про єретиків, і скликано собор для суду над ними, що закінчився лютими засудами над людьми, котрих удалося так чи інакше звинуватити в неправо-

вірності. Деякі з цих постанов викликали жваві дебати. Літературна полеміка в таких принципових справах, як кари на єретиків, право монастирів на володіння, доля вдових священників і подібне, взагалі сильно схвилювала церковне і громадське життя і живо заінтересувала, очевидно, також і православні кола Великого князівства Литовського.

Безсумнівний доказ того маємо у справі вдових священників, що була поставлена потім і на віленському соборі 1509 р.,— очевидно, під впливом московської реформи. По аналогії треба думати, то й деякі інші справи, обговорювані на московських соборах чи взагалі в церковних колах Московщини, живо дебатовались і в Білорусі та на Україні, включно до справи тих же «жидовствующих» — їхньої ревізії Біблії, їхнього ухилу до західної не церковної науки, всяких відгомів гуситської наприви церкви і подібного, хоч ці питання не знайшли відбиття в друкованих актах віленського собору.

Йосип Солтан, діставши призначення на митрополію у 1507 р. від нового великого князя Жигімонта, правдоподібно теж завдяки рекомендації своїх свояків Солтанів, прихильників унії, як людина, цій справі прихильна — не тільки що віддана церковним і культурним інтересам, по лінії уніатських планів була, очевидно, полишена в спокою. З одного боку, уряд дістав дуже прикру науку за уніатські плани 1490-х рр. у вибуху православної ірреденти, інтервенції Москви і серйозних територіальних утратах на східнім пограниччі; все це, як знаємо, було умотивоване «великою нужею» — занадто енергійним натиском на православні кола в напрямі унії. З другої сторони, католицька ієрархія, а з нею в значній мірі — й урядові кола, очевидно, перейнялись ще глибше Сакрановими поглядами на безвиглядність і шкідливість яких-небудь компромісів і уступок православної церкві і з цього боку рішуче осудили плани унії. Якраз 1507 р.— в рік призначення Йосипа Солтана — вийшло друге видання Сакрана, де він поглибив і потвердив свою непримиренну і злобну критику руської церкви, і в меморіалі про руську церкву примаса польської церкви Лаского, поданім римському соборові у 1514 р.¹, цілком повторюється інформація Сакрана про сорок руських єресей, щоб з'ясувати повну неможливість яких-небудь пактувань з таким безнадійним елементом. Це свідчить про повну перевагу непримиренної течії, котрої представником був Сакран. У такій обстановці Солтанові та його однодумцям, які дійсно брали до серця церковні справи, лишалася одна дорога — дбати про можливе упорядкування церкви та захищення її від

¹ *Historica Russiae Monumenta*, I, № 123; аналіз Б. Бучинського — VI, с. 51.

репресій і деструктивних впливів католицьких двірських та ієрархічних кіл.

Мабуть, зараз, як тільки прийшло затвердження («благословення») патріарха, Солтан заходився скликати собор, на Різдво 1509 р.; постанови його були підписані 18 січня 1510 р., але в літературі він звичайно датується 1509 р.¹ Бувши сам по собі явищем незвичайним у місцевім церковнім житті, цей собор зостався фактом у своїм роді єдиним через те, що його ухвали до нас заховались — видрукувані з офіційного тексту на початку XVII ст.² Вони через те цінні, як рідка ілюстрація місцевих церковних відносин взагалі, але не втрачають і свого виключного значення, як дуже цінна характеристика цього особливого моменту: особливого напруження нашого ієрархічного центру по лінії поправи церкви. Вони характеризують той максимум, на який спромоглася українсько-білоруська церква у відповідь на ті побажання, які йшли на адресу її верхів, і на ті спроби оживлення, очищення і поглиблення церковно-релігійного і культурного життя, що виходили з самого суспільства і були нами вище в міру можливості зазначені. Із цього погляду мусимо присвятити цим соборним ухвалам дещо уваги: це другий бік у діяльності цього церковного центру, поруч отих його заходів коло відсвіження і збільшення книжного запасу, що ми зазначили попереду.

Повторюю: ми ніяк не можемо покладатися на те, що опублікований протокол відбиває повне коло питань, що здійснювалися на соборних нарадах; навпаки — треба думати, що він виніс перед ширші кола тільки частину того: те, для чого знайдено для всіх учасників прийнятну формулу, *придатну для опублікування*. Дещо, цілком імовірно, було відкладене до остаточного вирішення на пізніші собори, а дещо так і зосталося «під спудом» як не відповідний для ширшого оголошення секрет ієрархії. Протокол виразно говорить «про иньи дѣла»,

¹ Є. Голубинський і Г. Булгаков (нижче) виправляють на 1508 р., тому що соборний протокол списаний «лѣта текущего седмое тысящи седмоенадесять, мѣсяца генваря 18 дня, индиктіона 13». Але січень 13 индикта се січень 1510 року, — див., наприклад, дати в «Актах Зап. Рос.», т. 2, № 58 і 59: березень і червень 13 индикта се 1510 рік.

² Се львівський друк, зшиток у чвертку, 24 сторінки з окремою нумерацією без означення року і місяця, під заголовком «Соборъ в богоспасаемомъ градѣ Вильни бывшій», приброшурований до «Книги о священствѣ», випущеної з львівської братської друкарні 1614 р. — Каратаевъ, № 215. Видавці зазначили: «Сѣи съборъ на паргаминъ писмом стародавнымъ, яко же zde слово въ слово имаши, есть писанъ. У него же печатей завѣшенихъ осмь: митрополитова и епископъскыє». П. Гільдебрандт передрукував його в IV т. «Русской исторической библиотеки», без всякого апарату й порівняння з рукописними копіями, тому й досі цей документ зостається необслідуваним з цього боку. Щодо змісту постанов — новіша праця (Булгаковъ Георгій, членъ Всеросійскаго Церковнаго Собора. Западнорусскіе церковныя соборы, какъ органы церковнаго управленія. Опыт историко-каноническаго изслѣдованія. Курск, 1917) присвячує їм чимало місця, але вона дуже поверхова, чисто описова і не додає нічого до попередніх праць.

з приводу «разъвращеній» та «отъ закона нашего преступленій», що трапляються «подъ нуждею в нынѣшня времена»; собор їх обговорював, і єпископам доручається поступати в них згідно з тим «разъсужденієм», але вони не опубліковані в постановах.

У опублікованім головне місце займають постанови проти надуживань правом патронату з боку великого князя і короля і з боку патронів-поміщиків: «о стадѣ пастырства нашего, еже не по закону нашему греческому ходящихъ и отеческаго преданія презирающихъ и запов ди престапующихъ». Тут маємо постанови:

Проти практики купування призначень у великого князя на владичтва «безъ съвѣта и воли митрополии и епископовъ и безъ осмотрънія і събранія князей и пановъ нашего закона греческаго» — єпископи зобов'язуються не святити таких під карою позбавлення своїх урядів; призначенці одлучаються од церкви, а як не покаються — підпадутъ під клятву.

Проти самовільного відбирання патронами-поміщиками чи державцями парафій чи церковних урядів: коли єпископ раз поставив поданого патроном кандидата «до якого-небудь престола», то той патрон не має права до кінця життя поставленого відібрати у нього церкви без відома, слідства і суду єпископа. Коли священник щось завинить, патрон має повідомити про це єпископа (жадаючи суду над ним), єпископ має провести слідство через соборне духовенство, і коли за обжалованим знайдеться вина, його віддалити й іншого благословити. Тут, таким чином, запобігається не тільки самоволі патрона, але й занадто великій услужності єпископа, що на перше бажання патрона буває готовий особистою своєю волею скинути обжалованого і настановити іншого (очевидно, патроном поданого кандидата).

Проти звичаю патронів-поміщиків тримати парафії своїх маєтків необсадженими, порожніми (щоб користуватися церковними землями для себе): коли церква простояла без священника три місяці, єпископу дається право від себе настановляти туди священника. Себто «право надавання» в таким разі вигасає.

Проти звичаю патронів призначати на опорожнені парафії священників «без благословення єпископів», — через що кандидати виходили з контролю єпископської управи і не платили їй усталених оплат. Такі священники-самовольники признаються позбавленими священства.

Проти захоплювання церковних маєтків князем та боярами без суду («правом не зыскавши»): постановлюється, що всяка претензія на церковні маєтності передусім має бути заявлена перед судом митрополита; хто захопить церковне

добро і не послухає митрополичого упомнення, буде єпископським собором від церкви одлучений.

У справах внутрішньої церковної дисципліни винесено постанови:

Про обов'язкову участь єпископів у соборах — щоб вони не відтягалися через ніякі мирські справи.

Про обов'язкове свідoctво духовників за кандидатів на єпископство і священство — хоч би то були кандидати самого «господаря» (великого князя): без поруки отця духовного не святити і недостойного кандидата, хоч би великокняжого, — відкидати.

Про обов'язкові «одпустні грамоти» для кандидатів з чужих єпархій: аби непослушні своєму владиці не діставали ніяких функцій, ні святились, вони мають виказуватись «одпустними листами» свого єпископа.

Вдові священники і дякони позбавляються права священствования — тому що вони держать наложниць. Митрополит і єпископ обов'язуються не давати їм дозволу на священствования, під найсуворішими загрозами позбавлення власного уряду.

Загалом же ігумени й священники не можуть бути позбавлені своїх посад без важливої провини. Єпископ може відібрати від священника церкву тільки за безчинну поведінку, невідправлювання богослужіння і пияцтво, а заборонити священствувати можна тільки рішенням соборного духовенства (криласа).

Бачимо, таким чином, тенденції захистити церкву — від шкідливих втручань великого князя; від сваволі патронів-поміщиків; від проникання (інфільтрації) до духовної верстви під впливами двора й аристократії елементів негідних, духовною верствою не контрольованих; від грабунку церкви переможною панською верствою. А в середині церкви — піднести авторитет владичої влади, старанно, одначе, обмеженої контролем соборного духовенства, та зробити з собору єпископів постійний орган церковної управи і законодавства та протиставити його претензіям світської влади. Коли б світська влада чи сам господар у чім-небудь поступив проти соборних постанов, владики обов'язуються солідарно ставитися під проводом митрополита перед господарем і непохитно обстоювати соборні постанови.

За митрополитом признається право широкої репресії над владиками, котрі б поступали проти соборних постанов, але і сам він — по пережитих досвідах натисків на нього двірських кіл — піддається також під юрисдикцію собору. Се підкреслено в другоряднім казусі — на випадок, коли б митрополит дозволив священствувати вдовцям, — але без сумніву се дано

при цій нагоді як загальну норму: на випадок такого виступу єпископа митрополит «такового єпископа моцне маєть от престола изверщи», а коли б сам митрополит поступив проти постанов собору, «мы вси, єпископы, съборнь съвокупльшеся, того (митрополита) маємъ отъ сана отлучити».

Участь мирян визнається законною при виборі владик і митрополита, як ми бачили: вона протиставляється самовільному втручанню «господаря». Собор у цій справі бере собі до помочі православну аристократію. Але загалом він не прихильний до будь-якого контролю мирян над церковними відносинами і, видимо, зовсім не йде назустріч тій тенденції обмирщення церкви, котра в тім часі наростала.

Се дуже характеристично виявилось знов-таки в дрібній нібито справі: забороні мирянам тримати у себе збірники церковних канонів: «Божественных правил мирським людям не випадає у себе тримати, бо, тримаючи їх, мирські люди в декотрих справах зневажають закон і не слухають пастирів своїх; такі, як каже апостол, «самі собі стають законом»; тому ми велимо, аби ніхто з мирських людей не держав у себе божественних правил, а хто буде їх держати — такі будуть в одлученні від церкви, доки їх не залишать». Ясна річ, що від читання канонів для «зневаги закону» не було великої небезпеки. Але що знайомлячися з канонами, світські люди могли протестувати проти незгідних з ними церковних практик і взагалі брати під критику і контроль ієрархію і духовенство, це ієрархії було неприємно, і вона так різко виступила проти перших симптомів цієї критики і контролю, що підіймалася під вказаними вище впливами, і могли виявлятися в якихось дискусіях на канонічні теми серед громадянства¹. Цьому новому громадському рухові українсько-білоруський єпископат хотів протиставити принцип церковного правління і очищення церкви чисто церковними засобами, в дусі вповні консервативнім. Було се, мабуть, не без впливу тодішнього московського руху, що йшов під проводом безоглядних консерваторів «Йосифлян» (партії Йосипа Волоцького) — ініціаторів згаданих обмежень проти вдового духовенства².

¹ Яскраво виступає ця тенденція також у розмежуванні прав і компетенцій митрополита з віленською міщанською громадою щодо міських церков — про нього мова далі.

² Приймаючи у цій справі постанови, аналогічні з московськими, віленський собор посилається на практику царгородської церкви (що цілком розминалося з дійсністю!) і на те, що «сице же и по инымъ странамъ нашего православного християнства съдръжатъ». Тут розуміється, без сумніву, московська церква, і симптоматично виступає вплив йосифлянських течій, що, мабуть, лежав і під іншими постановами і дискусіями — здебільшого незафіксованими.

Консервативні течії відбиваються і в зовнішній формі віленських протоколів — можливо старанній церковній мові з zachovanням різних рис середньоболгарського правопису, і в їхнім змісті, що, як бачимо, ні в чому не хотів іти назустріч новим течіям.

У цій консервативності і небажанні до нових громадських течій без сумніву лежала одна з причин безуспішності цих намагань ієрархії до упорядкування церкви. З другого боку, в самих ієрархічних колах не було досить енергії для цього діла. Се показує безрезультатність змагань до соборного кермування церквою. За собором 1509—1510 року, очевидно, мусили б піти більш-менш постійне соборування для боротьби з «развращеніями и преступленіями», що нагромадилися в церковнім житті й не могли бути зліквідовані самим протоколом 1510 р., але в дійсності нема певних слідів жодного пізнішого скільки-небудь вдатного собору з тих літ! Навпаки, коли полоцький владика, всупереч прийнятим 1509—1510 р. принципам, слідом виніс чисто ієрархічну справу перед світську юрисдикцію: виступив на Берестейськiм сеймі 1511 р. з жалюми на митрополита й володимирського владика за приниження свого владичтва,— що митрополит у своїх листах титулує його не архієпископом, а тільки єпископом, а володимирський владика претендує на першенство перед ним («хоче вище сидіти»), то присутній при тім митрополит зовсім не опротестував такого неканонічного вчинку, а подав перед сеймом вияснення в справі титулу полоцького владика, не жадаючи передачі справи на собор, і не опротестував, коли великий князь кінець кінцем тут же вирішив цю справу проти нього на підставі свідчень полоцьких князів і бояр. Тим, розуміється, задавався рішучий удар принципові соборної супрематії, котру митрополит і владика спробували висунути на соборі 1509 р., і по сім митрополитові, справді, нічого не лишалось, як калатати до великокняжого двору по поміч проти всяких непорядків, як то він і робив, скаржучися, що в його єпархіях «многі люди Русь» не виконують православних обрядів: одружуються без церковного вінчання і не хрестять дітей — що, можливо, в деякій мірі, було впливом різних антицерковних течій.

Таким чином, деяке оживлення офіційного церковного життя України-Білоруси, котре на підставі скупого документального матеріалу ми могли помітити на переломі XV — XVI віків,— змагання до піднесення церковної організації, дисципліни, культури у відповідь на ті атаки й наклики, які йшли на православну церкву з різних боків,— пролинули без глибокого сліду, не вдоволивши ні ті нові течії, що підіймалися в православнім громадянстві, ані давши відсічі ворогам, що на неї наступали. Замкнувшись в ієрархічним осередку, занадто

консервативнім та інертнім, виявивши явне небажання до участі в церковних справах ширших — світських чи навіть духовних кіл, цей маленький рух опав, не здужавши зломити розкладових впливів патронату, продажі урядів і напливу цією дорогою чужих «недостойних і неиспитаних» елементів, що далі вели свою розкладову роботу всередині церкви, обезвладнювали і дискредитували її тоді, коли вона повинна була виявити якнайбільшу активність.

Не видко, щоб церква підтримала скільки-небудь енергійно такі підприємства, як Фіоля або Скорини. Повну пасивність виявляє її осередок в такому многоважнім ділі, як відновлення галицько-львівського владичтва. Повну безпорадність показує супроти закидів уряду щодо непорядків і занепаду моральності серед духовенства і вірних. Яскраве свідоцтво цьому дає лист старого короля Жигімонта 1546 р., котрим він звернув увагу митрополита, що від князів і панів до нього доходять вісті «о нерядности и несправъ, которая ся дъеть межи духовенства вашего греческого закону, такожъ межи князей и пановъ и простыхъ людей въ законъ вашомъ — а звлаща ижъ межи владыкъ всихъ, яко на Вольни ся дъеть, ижъ не подлѣ правилъ святыхъ отецъ и не подлѣ права — блуды и распущенства ся великии дъють», а митрополит «того вѣдати ани вѣстегати» не хоче. Тому великий князь бачить себе змушеним ввійти у функції митрополита: наказує йому скликати на найближче свято Вознесення собор у Вільні, зібрати всіх єпископів для вироблення «постановенья слушного», а на себе бере тоді дати їм директиви: «што маєте межи собою справовати, и тыи распущенства вѣры и закону вашего неслушнѣ чиненыи повѣстегати и слушноє постановеньє учинити». Інакше сказавши — великий князь бере на себе роль зверхнього арбітра в справі церковної дисципліни і цим констатує повну нездібність церковного центру відповісти завданням моменту в саму критичну хвилю реформаційного натиску!

Се вповні пояснює, чому до направи церковної організації вважало своїм обов'язком узятись саме громадянство, і то, власне, та його верства, котру економічні й соціальні обставини висували на чергу громадської ініціативи і будівництва.

Перші виступи міщанства. Двадцять літ тому ще початкуючи тоді історик Ів. Крип'якевич, мій співробітник в історичнім семінарі Львівського університету, аналізуючи причини, які висунули на поверхню національного життя львівську українську міщанську громаду, в таких яскравих виразах констатував піднесення західноукраїнського міщанства, помітне на переломі XV і XVI віків: